

УДК 94 (477.82) "15/16" : 911.375

УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ВОЛИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. (стримуючі фактори розвитку)

Андрій ЗАЯЦЬ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін

На розвиток волинських міст зазначеного часу впливали як позитивні, так і негативні фактори. Останні умовно можна поділити на дві групи: соціально-економічного й оказіонального характеру. До перших відносимо: неприхильне ставлення шляхти до міщанської верстви; недалекоглядну фіскальну політику уряду; надмірну кількість митниць, що перешкоджало розвитку міської торгівлі; поширену практику віддачі міст у застави та оренди. До другої групи зараховуємо: стихійні лиха, пощесті, пожежі й, особливо, татарські напади. Незважаючи на значну кількість стримуючих факторів розвитку, бурхливий урбанізаційний процес, що відбувався в цей час, засвідчував поступальний розвиток регіону та міських поселень.

Ключові слова: Волинь, міста, урбанізація.

Волинь віддавна була регіоном з усталеними міськими традиціями. Ще в часи Київської Русі та Галицько-Волинського князівства тут виникла значна кількість міст. У XIV–XV ст. містобудівельна активність помітно знизилася, і лише з XVI ст. починається бурхливий урбанізаційний процес: до середини XVII ст. зафіксовано 186 містобудівельних ініціатив, більша частина з них була вдалою.

Важливе значення для нормального функціонування міських поселень мали умови, в яких вони розвивалися і які можна поділити на дві групи: такі, що сприяли міському розвитку (позитивні фактори) і такі, що його гальмували (стримуючі, негативні фактори). Стосовно перших відзначимо – Волинь займала вигідне географічне положення, що мало неабияке значення для розвитку міської торгівлі – головного індикатора міського благополуччя. Значна частина волинських міст знаходилася вздовж чи неподалік річок, мережа яких була досить розгалуженою¹. Винятково важливе значення мала широка мережа сухопутних шляхів, яка на початок XVI ст. в основному була сформована².

Поглиблення суспільного поділу праці сприяло поживавленню товарно-грошових відносин. В умовах такого живильного середовища володіння містами для магнатів стало

¹ Про значення річкової мережі в житті міста див. спостереження: Rogalanka A. Głos w dyskusji // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne. Warszawa; Poznań; Toruń, 1976. S. 301.

² Боряк Г. В. Торговельні шляхи на Волині в першій половині XVI ст. // Минуле і сучасне Волині. Луцьк, 1985. С. 168–172. Див. також спостереження про роль шляхової мережі: Wiesiowski J. Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII–XVI wieku. Przestrzeń i społeczeństwo // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (дани – КНKM). Warszawa, 1980. R. 28. № 3. S. 386; Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w. Poznań, 1964. S. 26. Wawrzyńczyk A. Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku. Wrocław, 1951. S. 221–222.

справою надзвичайно вигідною, що безпосередньо засвідчували сучасники³ й що стверджують праці дослідників⁴. Сприяли розвиткові міст надання їм магдебурзького права, звільнення при локації на певну кількість років від сплати податків, надання господарських привілеїв на проведення торгів, ярмарків, заснування цехів тощо.

У досліджуваній період міста значною мірою зростали за рахунок постійного притоку до них селян-втікачів. Явище це було досить розповсюджене. Як вдалося документально з'ясувати, понад 100 волинських міст приймали втікачів. Потяг до свободи у селян був настільки сильним, що коли доводилось їх повертати власникам (що було вкрай рідко), то траплялися випадки самогубства з боку селян⁵.

Усі ці фактори, помножені на сприятливу економічну кон'юнктуру (особливо в XVI ст.), і були тим "поплавком", що утримував більшість волинських міст на плаву.

Однак, поряд з наведеними вище позитивними факторами, на розвиток волинських міст впливали і негативні: більшість цих міст були приватними (магнатсько-шляхетськими та духовними), що загалом було явищем негативним, бо далеко не завжди об'єктивний розвиток міського поселення збігався з напрямом дій його власника. Міщани, зокрема, постійно залучалися до виконання різноманітних робіт на користь власників, серед яких особливо обтяжливою була підводна повинність⁶.

Не сприяв нормальному розвитку міст і той загальний стан у Великому князівстві Литовському та Польському королівстві, який можна окреслити словом "вседозволеність". Король Стефан Баторій у 1577 р. писав: "...смотречи далее в sprawy рыцарские, у своволенство [...] и во всякий иной нерад, которого ся досыть свавола намножило, што Боже дай, абы в Речи Посполитой [...] до доброго порадку прыйшло"⁷. Невтішною була й оцінка, зроблена його наступником Сигізмундом III, який у 1614 р. констатував, що закону "боїться лише той, хто сили не має"⁸. Тому не дивним виглядає зневажливе ставлення окремих магнатів до королівських документів. Так, коли луцький віж (виконуючий обов'язки возного) у 1566 р. привіз шляхтичу Василю Борзобогатому неугодного тому

³ *Gostomski A. Gospodarstwo / Opracował i wstępem zaopatrzył S. Inglot. Wrocław, 1951. S. 100–101; Opaliński K. Satyra. Wrocław, 1953. S. 244; Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Kraków, 1906. S. 121–122; Merkantylistyczna myśl ekonomiczna w Polsce XVI i XVII wieku: Wybór pism. Warszawa, 1958. S. 365.*

⁴ *Wyrobisz A. Rola miast prywatnych w Polsce XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny (далі – PH). Warszawa, 1974. T. 65. Zesz. 1. S. 24; Ejusd. Polityka Firlejów wobec miast w XVI wieku i założenie Janowca nad Wisłą // PH. 1970. T. 61. Zesz. 4. S. 581–606; Lalik T. Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej // Miasta doby feudalnej... S. 116–117; Ejusd. Funkcje miast i miasteczek w Polsce późnego średniowiecza // КНKM. 1975. R. 23. № 4. S. 557–560; Kalinowski W. Głos w dyskusji // Miasta doby feudalnej... S. 304; Samsonowicz H. Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce różnośredniowiecznej // КНKM. R. 28. № 3. S. 345; Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. Москва, 1959. С. 25.*

⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДА України у Києві), ф. 25 (Луцький градський суд), оп. 1, спр. 61, арк. 113 (1600 р.).

⁶ *Крикун М. Г., Боряк Г. В., Страшко В. В. Передмова // Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. С. 9.*

⁷ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, д. 60, л. 12.

⁸ Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8: Матеріали до історії української козаччини. Т. 1: Документи по рік 1631. С. 153.

королівського листа, то слуги останнього просто викинули цього листа за ворота⁹. Неодноразово магнати і шляхта зневажливо ставилися до представників влади – возних, яких безчестили словами, били¹⁰ і навіть убивали¹¹. У 1566 р. волинська шляхта просила короля дозволити, щоб возними могли бути путні бояри, бо шляхта не хоче – воліє за краще відслужувати земську службу¹².

Звиклим явищем були так звані “домові війни” – наїзди шляхти на маєтки один одного, від яких страждали й міські поселення, особливо невеликі. Це підривало продуктивні сили останніх і гальмувало їх розвиток. Микола Костомаров з цього приводу писав: “...пани жили між собою вороже, і хто з них тільки почув за собою силу, той поривався показати її при першій нагоді. Посварився пан з паном, збирає свою команду з шляхти і людей, найжджає на [...] суперника”¹³. Люди магната Альбрехта Ласького лише за 1564–1568 рр. здійснили 35 наїздів на маєтки князя Богуща Корецького¹⁴. Документально вдалося встановити наїзди магнатів та шляхти на наступні міста: Берездів¹⁵, Берестечко¹⁶, Вижива¹⁷, Волочиськ¹⁸, Глухи (Новомалин)¹⁹, Горохів²⁰, Гоща²¹, Дорогостай²², Камінь²³, Киселин²⁴, Козин²⁵, Колки²⁶, Красне²⁷, Литовиж²⁸, Милятин²⁹, Несухойжі³⁰, Озеряни³¹, Порицьк³²,

⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 275–275 зв.

¹⁰ Там само. Спр. 11, арк. 540 (1569 р.); спр. 20, арк. 539 (1579 р.); спр. 162, арк. 20 зв.–21 (1628 р.); ф. 28 (Володимирський гродський суд), оп. 1, спр. 15, арк. 142 зв. (1582 р.); спр. 92, арк. 1358 зв. (1620 р.); ф. 2070 (Загорівський чоловічий монастир), оп. 1, спр. 20, арк. 41–41 зв.; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ НАН України), відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 4043/II, арк. 146 (1576 р.).

¹¹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 145–145 зв., 207–208 (1579 р.).

¹² РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 39, л. 713 об.–714.

¹³ Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Санкт-Петербург, 1903. Кн. 1. Т. 3. С. 654.

¹⁴ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Собр. и изд. под ред. В. Антоновича и К. Козловского. Киев, 1868. С. 119–133.

¹⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском военном, подольском и волыньском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). Киев, 1876. Ч. VI. Т. 1. С. 417, 418, 440, 441.

¹⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 21 (Кременецький гродський суд), оп. 1, спр. 11, арк. 39 зв.–40 (1567 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 527 зв.–532 (1579 р.).

¹⁷ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 291 зв.–292 (1566 р.); Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х томах. Москва, 1953. Т. 1. С. 136 (1633 р.).

¹⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 74, арк. 187 зв.–188 (1625 р.).

¹⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 216 зв. (1600 р.).

²⁰ Там само. Спр. 119, арк. 143 (1620 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Радзімінські), спр. 70.ІІ.3, арк. 229 (1606 р.).

²¹ Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірка документів (1639–1648). Київ, 1946. С. 7.

²² ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 18, арк. 92–92 зв. (1575 р.).

²³ АЮЗР. 1905. Ч. VII. Т. 3. С. 298–304, 636, 639 (1565 р.).

²⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 416–417 (1589 р.).

²⁵ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 63, арк. 22–25 (1601 р.).

²⁶ Там само. Спр. 34, арк. 884 зв.–886 (1585 р.).

²⁷ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 22, арк. 143–144 (1583 р.).

²⁸ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 23 зв.–24 (1590 р.).

²⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 62, арк. 258 (1601 р.); спр. 57, арк. 247–249 зв., 580–581 зв. (1599 р.).

³⁰ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 31 зв.–32 (1590 р.).

³¹ Там само. Спр. 11, арк. 93 зв. (1578 р.).

³² Там само. Спр. 23, арк. 171 зв.–172 (1590 р.).

Радивилів³³, Райгород³⁴, Рохманів³⁵, Серкизів³⁶, Сокіл³⁷, Сураж³⁸, Торчин³⁹, Хорлуп⁴⁰, Чернехів⁴¹, Чорторийськ⁴², Шумськ⁴³. Інколи магнати включали у свої розбійні загони і підвладних їм міщан⁴⁴. Наслідки таких наїздів були плачевними. Так, після нападу загону Яна Жоравницького на м. Свинюхи (1587 р.) возний засвідчив, що, “для наездов частокротных пана Яна Жоравницкого [...] месчане тамошние все розбеглися [...] поутекали”⁴⁵. Подібна ситуація була у м. Вижва (1648 р.)⁴⁶. Дивуватися тут нічому, бо що говорити про побиття та наругу над міщанами, якщо, інколи, магнати відважувалися це робити один над одним. У 1602 р. на князя Григорія Четвертинського, коли він плыв човном по р. Стир, біля м. Сокіл напали люди князя Стефана Сокольського, які взяли його в полон, побили та посадили до тюрми (до речі в нападі брали участь сокільські міщани)⁴⁷. Згубність подібних “домових війн” усвідомлювала й сама шляхта, яка на каптуровому суді в Луцьку (27 липня 1574 р.) закликала до відмови від застосування сили, аби “милость промежку нас захована была”, а “где бы кому якое укривжене в чом колвек было, жебы правом, а не квалтом [...] доходил”⁴⁸.

Близькими за своїми наслідками до “домових війн” були й так звані лежі – постій у містах військ, що було для міщан значним обтяженням. Жовніри часто брали податок з міщан понад встановлену норму. Так, міщани Гощі в 1647 р. скаржилися на жовнірів поручника Олександра Незабитовського за незаконне стягнення ним стацій шляхом насильного відбирання грошей у них⁴⁹. У 1630 р. міщани м. Несухойжі скаржилися на роту пана Каменського, яка “килка дней лежачи стации незмерные и незвычайные [...] от мешчан тамошних [...] пеняжные и збожем размантым побирала”⁵⁰. Такі надужиття були

³³ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 33, арк. 88–89 (1596 р.).

³⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 5 зв. (1598 р.); спр. 57, арк. 105 (1599 р.).

³⁵ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 74, арк. 72 зв.–74 (1625 р.).

³⁶ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 256 (1578 р.).

³⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 119, арк. 84 (1620 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 89 (1602 р.).

³⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 33, арк. 28–28 зв. (1596 р.); спр. 74, арк. 141 зв. (1625 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 119, арк. 84 (1620 р.).

³⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 172, арк. 917 зв. (1630 р.).

⁴⁰ Там само. Спр. 11, арк. 185–187 (1569 р.).

⁴¹ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 34, арк. 311 (1597 р.).

⁴² Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 74, арк. 677 зв. (1605 р.).

⁴³ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 11, арк. 32 зв.–33 зв. (1567 р.); спр. 80, арк. 106–107 зв., 558–559 зв. (1629 р.).

⁴⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 227–227 зв. (Торговиця, 1600 р.), 277 зв. (Горохів, 1600 р.); спр. 62, арк. 195 (Горохів, 1601 р.); спр. 74, арк. 194 зв.–195 (Сокіл, 1605 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 285 (Дубно, 1601 р.).

⁴⁵ АЮЗР. Ч. VI. Т. 1. С. 199.

⁴⁶ Україна перед визвольною війною... С. 191.

⁴⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 66, арк. 131.

⁴⁸ АЮЗР. 1861. Ч. II. Т. 1. С. 20. Це ж питання волинська шляхта ставила у 1632 р. (Там же. С. 165).

⁴⁹ Україна перед визвольною війною... С. 191.

⁵⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 172, арк. 318 зв.–319.

причиною залишення міщанами міст⁵¹. Траплялося, що міщани просто не пускали жовнірів до міста. Так було у м. Вишнівець, де міщани “не хотели пустити роты до места, и где рота притягнула ку мисту, заразом почали стреляти з дел и з ыньшого стрелбы не яко на жолнеров, але яко на неприятелей”⁵². Надужиття жовнірів нерідко переростали в безпосередні напади на міста. У 1590 р. Ганна Тишкевичова-Романовська скаржилась у Володимирському гродському суді на роту пана Каршницького, яка в ніч на 12 січня “праве кгды мело починаат свитат конно, збройно, въехавши в местечко ее Литовиж, ударивши в бубны и трубы и вчинивши окрик, подданных ее литовижских чоловека близ двохсот окрутне поранили, никоторых з них позабияли, детки малые ничего не винные побили и окрутне помордовали, все местечко сплюндровали и оных подданных маетность всю што одно мели побрали и подданных инших о колконадцат чоловека повезавши, до Сокаля зо всего маетностию их отвезли и отпровадили”⁵³.

У 1582 р. жовніри роти Пеяжка та Василя Жоравницького, напавши на м. Несухойжі, “мещан побили и поранили, невестим усиловане и квалты чинили, коморы и скрыны отбивали, маетности местские, што где колвек нашили, побрали и, не маючи на том досыт, и место были запалили, а на замок з ручниц стреляли, и шкод всех в месте болшей нижли на десят тысячей золотых починили, войта и мещан [...] поймавши, мучили, абы им маетности свои поведали, а кгды ся замучити не могли, тиды войта и тых мещан в окрутном везенью з собою повезли”⁵⁴. Незавидною в 1590 р. була і доля м. Мельниця, на яке напали жовніри роти Андрія Загоровського, “мещан самых постреляли, посекли, поранили, помордовали и трох мещан на смерть забили”⁵⁵. Значних втрат у 1578 р. зазнали від роти Зборовського мешканці міста Локачі⁵⁶. У різний час жовнірських нападів зазнали: Базалія⁵⁷, Берездів⁵⁸, Білів⁵⁹, Дорогостаї⁶⁰, Козин⁶¹, Крупа⁶², Корець⁶³, Ланівці⁶⁴, Милиятин⁶⁵, Милияновичі⁶⁶, Межиріч⁶⁷, Мосор⁶⁸, Несухойжі⁶⁹, Ожигівці⁷⁰, Радивилів⁷¹, Рохманів⁷²,

⁵¹ Там само. Спр. 195, арк. 641 зв., 646, 667 зв. (Мильськ, Локачі, Рожище, 1635 р.).

⁵² Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 22, арк. 204 (1583 р.).

⁵³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 23 зв.–24.

⁵⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 831 зв.

⁵⁵ Там само. Спр. 38, арк. 168.

⁵⁶ Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського НАН України (далі – ЦНБ НАН України), Інститут рукописів, ф. 2 (Історичні матеріали), спр. 21698, арк. 1 зв.

⁵⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 487 зв.–490 (1590 р.).

⁵⁸ Там само. Арк. 67 (1590 р.); ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 856–857 зв. (1589 р.).

⁵⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 252 зв.–253 (1579 р.).

⁶⁰ Там само. Спр. 38, арк. 456–458 (1590 р.).

⁶¹ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 23, арк. 166–167, 294 зв.–296 (1584 р.).

⁶² Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк. 30 зв. (1590 р.).

⁶³ Там само. Спр. 50, арк. 212–212 зв. (1597 р.).

⁶⁴ Там само. Ф. 22, оп. 1, спр. 33, арк. 57 зв.–58 (1624 р.).

⁶⁵ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 62, арк. 246 зв. (1601 р.).

⁶⁶ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 41 зв. (1590 р.).

⁶⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 212 (1597 р.).

⁶⁸ Там само. Спр. 38, арк. 36–37 (1590 р.).

⁶⁹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 31 зв.–32 (1590 р.).

⁷⁰ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 68, арк. 191 (1621 р.).

⁷¹ Там само. Спр. 39, арк. 82 а–83 (1601 р.).

⁷² Там само. Спр. 67, арк. 37–38 (1621 р.).

Смолдирів⁷³, Торговиця⁷⁴, Тучин⁷⁵. Траплялося, що під час таких розбійних нападів міщани спробували дати гідну відсіч нападникам⁷⁶. Маврикій Горн зауважив, що побори й знущання жовнірів можна привіняти до татарських наїздів⁷⁷. Варшавський сейм 1613 року змушений був визнати, що жовнірські “лежі” були “великим тягарем для населення”⁷⁸. Шкоду від постойв жовнірів добре усвідомлювала волинська шляхта, яка на городненському сеймі 1568 року просила звільнити Волинську землю від жовнірських “леж”⁷⁹. Неодноразово вона зверталася через своїх послів до вальних сеймів, аби з Волині були виведені жовніри⁸⁰. Громади деяких міст (як це було в Ковелі) зуміли випросити у короля привілеї на звільнення від постойв жовнірів⁸¹. Цілковиту слушність мав сучасник Шимон Старовольський, коли писав, що жовніри у своїй вітчизні є “гарпією і тираном неблаганним”⁸². Заради об’єктивності відзначимо, що платня в жовнірів була, звичайно, символічною⁸³ і це об’єктивно штовхало їх на пошуки джерел поповнення своїх доходів.

Несприятливим для міст був і назагал негативний погляд шляхти на міста як зосередження всього меншовартісного, нижчого⁸⁴. Фактично можна говорити про недоброзичливе ставлення шляхти до міщан⁸⁵, які за своєю природою були антиподом шляхетства. Через сейм, а інколи й через короля шляхта ще з XV ст. намагалася впливати у вигідному для неї руслі на формування міських цін і розвиток міської торгівлі та ремесла⁸⁶. Спостерігалася тенденція підпорядкування міст інтересам шляхти⁸⁷, а звідси – постійне втручання останньої в міські справи⁸⁸.

⁷³ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 83, арк. 108 зв. (1609 р.).

⁷⁴ Там само. Спр. 55, арк. 287 зв.–289 (1599 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, спр. 4048/II, арк. 88 (1595 р.).

⁷⁵ ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 116, арк. 489–520 зв.

⁷⁶ АЮЗР. Ч. VI. Т. 1. С. 140–142.

⁷⁷ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. Wrocław, 1964. S. 14–17.

⁷⁸ Volumina legum. Petersburg, 1859. T. 3. S. 80.

⁷⁹ Документи Московского архива Министерства юстиции / Подгот. М. В. Довнар-Запольский (далі – Документи МАМЮ). Москва, 1897. Т. 1. С. 487–488.

⁸⁰ АЮЗР. Ч. II. Т. 1. С. 83, 109, 160, 275, 279, 389, 412, 420 (1607, 1616, 1630, 1641, 1645 pp.); ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 196, арк. 1231 зв. (1635 р.).

⁸¹ ЦДДА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 42, арк. 13–13 зв. (1609 р.).

⁸² Starowolski Sz. Reformacja obyczajów polskich. Kraków, 1859. S. 109.

⁸³ За рішенням варшавського сейму 1613 р. жовнір отримував платню в розмірі 15 злотих на квартал, але на руки йому реально попадало значно менше (Volumina legum. Т. 3. S. 81).

⁸⁴ Miasta polskie w tysiącleciu. Wrocław; Warszawa; Kraków. 1955. Т. 1. S. 51.

⁸⁵ Батулин А. П. Малопольская шляхта и город в XVII в. // Средневековый город. Саратов, 1978. Вып. 5. С. 135–142. Про це ж писав папський нунцій Джуліо Руджієрі (1565 р.): Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Berlin; Poznań, 1864. Т. 1. S. 126.

⁸⁶ Volumina legum. 1859. Т. 1. S. 120, 123, 124, 134, 136, 164, 201, 249, 263, 278; 1859. Т. 2. S. 8, 50. Нещодавно була висловлена думка, згідно якої не зовсім коректно говорити про антиміську політику шляхти стосовно XVI – першої половини XVII ст. Див.: Wyczański A. Szlachcic wobec miasta w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku // Aestas media aetas moderna. Warszawa, 2000. S. 140–146.

⁸⁷ Historia państwa i prawa Polski / Pod red. J. Bardacha. Warszawa, 1966. Т. 2. S. 62–63.

⁸⁸ Див.: Górnicki Ł. Dzieła wszystkie. Kraków, 1886. Т. 3. S. 97–98; Popiół-Szymańska A. Problematyka handlowa w polityce “miejskiej” szlachty w Polsce centralnej w XV i XVI wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. Poznań, 1970. Т. 31. S. 63; Wyrobisz A. Zagadnienie

Розвиткові торгівлі, визначального чинника успішного становлення міст, перешкоджала фіскальна (а також монетарна⁸⁹) політика держави, яка не відзначалася упорядкованістю. З купців збирали різноманітні податки, типу “евект”, “індукт”, “донатив”⁹⁰; діяли шкідливі обмеження на вивіз товарів⁹¹.

Існувала також велика кількість митниць (як прикордонних, так і внутрішніх), які не були об’єднані в єдину митну службу й діяльність яких мала назагал антимицьке спрямування⁹². Види митних зборів були різними. Так, в Острополі (1580 р.) брали мито “въездне, выездне, мимоездне, ярмаркове, торгове”⁹³. Отримувані на митниці гроші повинні були частково спрямовуватися на підтримку справності мостів, гребель, через які пролягали дороги, але так було не завжди⁹⁴. Проблема полягала в тому, що митники були підсудні лише королю⁹⁵ і, користуючись з цього, займалися різними зловживаннями⁹⁶,

upadku rzemiosła i kryzysu gospodarczego miast w Polsce: wiek XVI czy XVII? // PH. 1967. T. 58. Zesz. 1. S. 137; *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI st. Poznań, 1928. T. 1. S. 292, 343; *Dziwoński K.* Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Warszawa, 1967. S. 98. Про надужиття шляхти щодо міщан див.: ЦДДА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 56, арк. 30 (Птичє, 1617 р.); спр. 74, арк. 6, 24, 54 (Рохманів, 1625 р.), 60 (Шумськ, 1625 р.); ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 488 (Рожице, 1589 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 172, арк. 917 зв. (Торчин, 1630 р.).

⁸⁹ Треба відзначити, що певні кроки в цьому напрямі робилися. Так, сейм 1564 року прийняв постанову, щодо уніфікації монет Королівства Польського і Великого князівства Литовського (*Volumina legum*. T. 2. S. 31, 90). У 1578 р. був виданий універсал короля Стефана Баторія з наказом усім посадовим особам і закладам наглядати за іноземною монетою, що перебувала в обігу в Речі Посполитій, де (в універсалі) були перелічені держави, монети яких мали право бути в обороті та їх розцінки, решта ж монет підлягала переплавці на польську монету (ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 911–912). Варто відзначити, що в досліджуваній період на Волині існував жвавий грошовий обіг (див.: *Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, 1971. С. 92).

⁹⁰ *Volumina legum*. T. 3. S. 292, 304, 305; 1859. T. 4. S. 35.

⁹¹ *Ibid.* T. 2. S. 7, 9; T. 3. S. 181; T. 4. S. 54. Згідно з сеймовою конституцією 1565 р. обмежувалося право вивозу товарів за кордон (*Ibid.* T. 2. S. 48).

⁹² *Historia państwa i prawa Polski*. T. 2. S. 70–71.

⁹³ ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 279 зв.–282 зв.

⁹⁴ Там само. Спр. 26, арк. 1088–1088 зв. (1582 р.); спр. 51, арк. 154 зв. (1598 р.); *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie* (далі – AGAD), *Metryka Koronna* (далі – МК), ks. 161, k. 219 v.–220 (1618 р.).

⁹⁵ У королівському універсалі від 7 грудня 1582 р. зазначалося: “...целника, писаров выймуем и высвобождаем от всякое юрисдиции, суду воевод, каштелянов, старост...” (ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 18). Такі ж формулювання були в універсалах 1567, 1569, 1570, 1576, 1580, 1583 рр. (Там само. Спр. 11, арк. 571 зв.–572; спр. 12, арк. 171 зв.; спр. 17, арк. 26–27; спр. 21, арк. 79; спр. 30, арк. 3 зв.; Грамоты великих князей литовских... С. 111). Цей принцип витримувався в щоденній практиці (ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 58; спр. 14, арк. 144, 231).

⁹⁶ ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 168 зв.–169 (1561 р.); спр. 10, арк. 344 (1568 р.); спр. 11, арк. 87, 563 зв. (1569 р.); спр. 12, арк. 114, 133 зв., 202, 257 зв.–258, 562–562 зв., 597–598 (1570 р.); спр. 14, арк. 196 (1573 р.); спр. 15, арк. 81 (1575 р.); спр. 16, арк. 205 зв.–206 (1576 р.); спр. 20, арк. 3 зв.–4 (1579 р.); спр. 22, арк. 411–411 зв. (1580 р.); спр. 34, арк. 180 зв., 670 зв., 1162 (1585 р.); спр. 38, арк. 618 зв. (1590 р.); спр. 40, арк. 244 зв.–245 (1592 р.); спр. 44, арк. 453 (1593 р.); спр. 45, арк. 560 зв.–561 (1594 р.); спр. 47, арк. 155–156 зв., 157–159 зв. (1596 р.); спр. 57, арк. 30 зв.–31 (1599 р.); спр. 61, арк. 26, 35 зв., 214 (1600 р.); спр. 140, арк. 36 (1624 р.); спр. 172, арк. 443 (1630 р.); спр. 458, арк. 170 зв.–171 зв. (1571 р.); ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 52 зв. (1585 р.); спр. 70, арк. 51 зв.–52 зв. (1635 р.); АЮЗР. 1869. Ч. V. Т. 1. С. 11 (1619 р.).

нагромаджуючи значні капітали⁹⁷. Крім дозволених королівською владою, на дорогах з'являлися незаконні митниці, на що скаржилися міщани⁹⁸. Успішним конкурентом міських купців була шляхта, звільнена від мит⁹⁹, хоча інколи митники ігнорували дані їй відповідні королівські привілеї¹⁰⁰. Король, зазвичай, стояв на боці митників і неодноразово письмово закликав усіх урядників сприяти їм¹⁰¹.

На Волині в складі луцької¹⁰², володимирської¹⁰³, кременецької¹⁰⁴ та ковельської¹⁰⁵ митних комор функціонували десятки прикоморків. Вдалося встановити наявність митниць у різний час у таких містах: Берестечко¹⁰⁶, Білів¹⁰⁷, Варковичі¹⁰⁸, Вишва¹⁰⁹, Голятин¹¹⁰, Горохів¹¹¹, Дорогобуж¹¹², Дубно¹¹³, Дубровиця¹¹⁴, Жидичин¹¹⁵, Заслав¹¹⁶, Збараж¹¹⁷,

⁹⁷ Про прибутковість цієї справи свідчить досвід волинських євреїв Давида Шмерлевича й Ізака Бродавки. Сплачуючи щорічно королю 1 300 кіп грошей литовських, вони орендували волинські митниці в 1563–1566 рр. і вже в 1565 р., ще до закінчення строку, звернулися до короля з проханням продовжити їм оренду ще на три роки, зобов'язуючись збільшити щорічну плату до 2 400 кіп грошей литовських (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 45, л. 103–105 об.).

⁹⁸ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 561, л. 55, 55 об.–62, 82, 95–96 (1545 р.); д. 563, л. 199–200 (1552 р.).

⁹⁹ *Volumina legum*. Т. 1. S. 120; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и издаваемые Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1848. Т. 3. С. 98, 128.

¹⁰⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 140, арк. 36 (1624 р.).

¹⁰¹ Там само. Спр. 12, арк. 173 зв. (1570 р.); спр. 16, арк. 206 зв.–208, 406 зв.–407 (1576 р.); спр. 18, арк. 575 зв.–576 (1578 р.); спр. 19, арк. 303–304 (1579 р.); спр. 22, арк. 317 зв.–318 (1580 р.); спр. 23, арк. 26–28 (1580 р.); спр. 29, арк. 17–17 зв. (1583 р.); спр. 458, арк. 28 зв.–29 зв. (1570 р.).

¹⁰² *Archiwum ksiąząt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Wyd. nakładem właściciela pod kierunkiem Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaка* (далі – *Archiwum Sanguszków*). Lwów, 1887. Т. 3. S. 201, 245 (1520, 1552 pp.).

¹⁰³ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 57–57 зв. (1568 р.); спр. 7 а, арк. 44 зв.–45 (1573 р.); спр. 21, арк. 125 зв. (1588 р.); АЮЗР. Ч. V. Т. 1. С. 146 (1570 р.).

¹⁰⁴ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 31, л. 138 (1547 р.); ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 381–382 (1568 р.); ф. 21, оп. 1, спр. 21, арк. 29–29 зв. (1583 р.); Русско-еврейский архив. Санкт-Петербург, 1882. Т. 2. С. 138.

¹⁰⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 1 (Скарб коронний), оп. 1, спр. 5, арк. 153 зв. (1551 р.); ф. 35 (Ковельський міський магістрат), оп. 1, спр. 1, арк. 8 зв.–9 (1555 р.); ЦНБ НАН України, Інститут рукописів, ф. 2, спр. 21488, арк. 1 зв. (1555 р.); АЮЗР. Ч. V. Т. 1. С. 111 (1555 р.).

¹⁰⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 181–182 (1568 р.); спр. 459, арк. 9–11 (1574 р.).

¹⁰⁷ Там само. Спр. 11, арк. 116 зв.–118 (1569 р.); спр. 14, арк. 43 зв. (1573 р.).

¹⁰⁸ Там само. Спр. 7, арк. 323 (1565 р.).

¹⁰⁹ *Archiwum Sanguszków*. Т. 3. S. 61–63 (1508 р.); ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 39 зв. (1585 р.).

¹¹⁰ ЦНБ НАН України, Інститут рукописів, ф. 2, спр. 22160, арк. 20 зв. (1578 р.).

¹¹¹ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 39 (1585 р.); РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 197, л. 11 об.–12.

¹¹² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 51 зв.–52 (1572 р.).

¹¹³ *Archiwum Sanguszków*. Т. 3. S. 87, 245 (1511, 1522 pp.); ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 20, арк. 16 (1581 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 241, арк. 139 (1645 р.).

¹¹⁴ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 31, л. 138 (1547 р.).

¹¹⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 517 (1580 р.).

¹¹⁶ *Archiwum Sanguszków*. Т. 3. S. 201 (1520 р.).

¹¹⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 11, арк. 48–49 (1567 р.).

Звягель¹¹⁸, Камінь¹¹⁹, Клеваль¹²⁰, Козин¹²¹, Корець¹²², Красилів¹²³, Локачі¹²⁴, Любартив¹²⁵, Межиріч¹²⁶, Мельниця¹²⁷, Мильськ¹²⁸, Несухойжі¹²⁹, Олика¹³⁰, Острог¹³¹, Остропіль¹³², Порицьк¹³³, Полонне¹³⁴, Рівне¹³⁵, Рожище¹³⁶, Сатіїв¹³⁷, Свиннохи¹³⁸, Сокіл¹³⁹, Степань¹⁴⁰, Тихомль¹⁴¹, Торговиця¹⁴², Торчин¹⁴³, Турійськ¹⁴⁴, Четвертня¹⁴⁵, Чорторійськ¹⁴⁶, Чортория¹⁴⁷, Янушпіль¹⁴⁸. Митниками переважно були євреї, які орендували митниці¹⁴⁹.

¹¹⁸ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 112–112 зв. (1571 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 358 (1583 р.); Archiwum Sanguszków. Т. 3. S. 87 (1511 р.).

¹¹⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 39 зв. (1585 р.); РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 205, л. 2 об–3 (1611 р.).

¹²⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 91 зв. (1583 р.).

¹²¹ Там само. Спр. 61, арк. 214 (1600 р.).

¹²² Там само. Спр. 40, арк. 244 зв. (1592 р.).

¹²³ Archiwum Sanguszków. Т. 3. S. 87 (1511 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, спр. 1802/II, арк. 22–22 зв. (1552 р.).

¹²⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 39 (1585 р.).

¹²⁵ AGAD, Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi, puđło 20, nr 441, k. 1 (1647 р.).

¹²⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 251 (1598 р.).

¹²⁷ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 39 зв. (1585 р.).

¹²⁸ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 456 (1573 р.); ЦНБ НАН України, Інститут рукописів, ф. 60 (М. Ф. Володимирський-Буданов), спр. 55, арк. 24 зв.

¹²⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 39 зв. (1585 р.).

¹³⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 197 (1583 р.); ф. 30 (Оликська ратуша), оп. 1, спр. 1, арк. 59 зв. (1588 р.).

¹³¹ Archiwum Sanguszków. Т. 3. S. 87, 245 (1511, 1522 pp.); AGAD, Metryka Litewska. Summariu, ks. 2, k. 22 (1534 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 181/VI.4, арк. 5 (1603 р.).

¹³² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 279 зв.–283 (1580 р.).

¹³³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 39 (1585 р.).

¹³⁴ Archiwum Sanguszków. Т. 3. S. 87 (1511 р.).

¹³⁵ Ibid. S. 245 (1522 р.); ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 38, арк. 618 (1590 р.).

¹³⁶ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 197, л. 53–54 (1595 р.); Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków (далі – АРК, АS), nr 56, k. 21 (1595 р.).

¹³⁷ Archiwum Sanguszków. Т. 3. S. 245 (1522 р.).

¹³⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 25, арк. 397 (1592 р.).

¹³⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 359 зв. (1577 р.); спр. 18, арк. 38 (1573 р.); спр. 45, арк. 761 зв. (1594 р.).

¹⁴⁰ Там само. Спр. 13, арк. 650 зв. (1572 р.); РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 561, л. 95 (1545 р.).

¹⁴¹ AGAD, МК, ks. 161, k. 219 v.–220 (1618 р.).

¹⁴² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 493 зв. (1573 р.).

¹⁴³ Там само. Спр. 34, арк. 670 зв. (1585 р.); спр. 63, арк. 274 а–275 (1601 р.).

¹⁴⁴ Archiwum Sanguszków. Т. 3. S. 118 (1514 р.); ЦНБ НАН України, Інститут рукописів, ф. 2, спр. 22300, арк. 3 зв. (1575 р.); спр. 22302, арк. 53 (1575 р.).

¹⁴⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 297 (1568 р.).

¹⁴⁶ Volumina legum. Т. 4. S. 41 (1643 р.).

¹⁴⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 142, арк. 8 зв. (1625 р.).

¹⁴⁸ Там само. Спр. 10, арк. 381–382 (1568 р.). Значна кількість митниць була розташована в селах. Вдалося встановити їх наявність у 26 волинських селах. Багато митниць було встановлено незаконно. Про це скажилися міщани ревізорам волинських замків у 1545 р.: РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 561, л. 55 об.–62.

¹⁴⁹ Ця практика вже діяла щонайменше з початку XVI ст. (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 15, л. 202 об.–203).

У 1556 р. король, вихваляючи їх, писав, що “на многих местцах в замках и волостях наших, корчмы и мыта через жидов орендами поднеслися и затым, што есть часу, повышаются”¹⁵⁰. Коли ж шляхта на городненському сеймі 1566–1567 років просила короля, аби він не давав у руки євреїв митних оренд, то король відповів, що зробить це лише у тому випадку, якщо орендарі-християни заплатять більшу суму¹⁵¹.

Через недосконалу систему управління приватновласницькими та державними містами останні часто віддавалися в оренди та застави, що негативно позначалося на їхньому розвитку¹⁵². Траплялося, що міста переходили з рук у руки досить часто. У 1580 р. князь Костянтин Острозький від імені племінниці Гальшки здав у пожиттєву оренду А. Лаському Рівне і Полонне з прилеглими селами за 50 тис. злотих. Інший документ того ж самого року повідомляє, що Войцех Стариховський з дружиною позичають у князя К. Острозького 15 тис. злотих, а за цю суму заставляють йому Рівне, яке “тримали” від А. Ласького за 15 тис. злотих¹⁵³. Деякі міста здавалися в оренду неодноразово. Так, Межиріч з 1582 р. до 1642 р. побував в оренді 6 разів¹⁵⁴. У різний час в оренду здавалися: Андріїв¹⁵⁵, Берестечко¹⁵⁶, Білів¹⁵⁷, Вижва¹⁵⁸, Вишгородок¹⁵⁹, Вишнівець¹⁶⁰, Володимирець¹⁶¹, Голятин¹⁶², Горохів¹⁶³, Гриців¹⁶⁴, Деражня¹⁶⁵, Жуків¹⁶⁶, Заслав¹⁶⁷, Збараж Новий¹⁶⁸, Киликіїв¹⁶⁹, Ковель¹⁷⁰, Козин¹⁷¹, Корець¹⁷², Кошер¹⁷³, Крупа¹⁷⁴, Литовиж¹⁷⁵, Локачі¹⁷⁶,

¹⁵⁰ Русско-еврейский архив. Т. 2. С. 56.

¹⁵¹ Документи МАМЮ. Т. 1. С. 461.

¹⁵² Див. спостереження: Михайлина П. В. До питання про оренди і застави міст України в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР Київ, 1974. Вип. 8. С. 54; Łoziński W. Prawem i lewem. Obuczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. Kraków, 1960. Т. I: Czasy i ludzie. S. 110.

¹⁵³ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, спр. 1802/II, арк. 54 зв.–55.

¹⁵⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 24, арк. 120 зв.–126 (1582 р.); спр. 53, арк. 93 (1598 р.); спр. 64, арк. 93 (1601 р.); спр. 84, арк. 304 зв. (1609); спр. 86, арк. 506 зв.–507 зв. (1610 р.); спр. 115, арк. 98 зв. (1642 р.).

¹⁵⁵ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 60, арк. 151 зв.–152 (1619 р.); спр. 62, арк. 195 зв.–196 (1619 р.).

¹⁵⁶ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 140, арк. 261–262 зв. (1624 р.).

¹⁵⁷ Там само. Спр. 37, арк. 240–240 зв. (1585 р.).

¹⁵⁸ Україна перед визвольною війною... С. 190.

¹⁵⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 23, арк. 230 (1584 р.).

¹⁶⁰ Там само. Спр. 39, арк. 184–184 зв. (1601 р.).

¹⁶¹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 116, арк. 365 зв. (1620 р.); спр. 119, арк. 81 (1620 р.).

¹⁶² Там само. Спр. 153, арк. 78 зв. (1627 р.).

¹⁶³ AGAD, MK, ks. 121, k. 366–368 (1580 р.); ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 844 зв. (1593 р.); спр. 119, арк. 81 зв.–82 (1620 р.); АЮЗР. Ч. VI. Т. 1. С. 285 (1602 р.).

¹⁶⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. I, спр. 114, арк. 195 (1642 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 235, арк. 134–135 (1640 р.).

¹⁶⁵ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 12 (1600 р.).

¹⁶⁶ АЮЗР. Ч. VI. Т. 1. С. 160–161 (1587 р.).

¹⁶⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 80, арк. 114–115 (1628 р.).

¹⁶⁸ АЮЗР. Ч. VI. Т. 1. С. 233 (1594 р.).

¹⁶⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 401 зв.–402 (1594 р.); спр. 53, арк. 250 (1598 р.).

¹⁷⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 207, л. 115 (1619 р.).

¹⁷¹ ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 34, арк. 89 (1597 р.).

¹⁷² Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 251 зв. (1598 р.); спр. 54, арк. 46 (1598 р.).

¹⁷³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 264–265 (1578 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 552 зв.–555 зв. (1593 р.).

¹⁷⁴ Там само. Ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 441 зв.–442 (1602 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 75, арк. 184 (1605 р.).

¹⁷⁵ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 64, арк. 159 зв.–160 (1630 р.); АРК, AS, nr 56, k. 54 (1621 р.).

¹⁷⁶ АРК, AS, nr 56, k. 54 (1621 р.).

Любартів Новий¹⁷⁷, Маначин¹⁷⁸, Мильськ¹⁷⁹, Мосор¹⁸⁰, Острожець¹⁸¹, Острожок¹⁸², Перемиль¹⁸³, Порицьк¹⁸⁴, Полонне¹⁸⁵, Романів¹⁸⁶, Рожище¹⁸⁷, Свинюхи¹⁸⁸, Сокіл¹⁸⁹, Сураж¹⁹⁰, Тайкури¹⁹¹, Торговиця¹⁹², Турійськ¹⁹³, Тучин¹⁹⁴, Ямпіль¹⁹⁵, Ярунь¹⁹⁶. Орендарі, отримавши поселення, намагалися за визначений їм час максимально скористатися з цього, а тому частими були їх надужиття щодо міщан.

Близькою до оренди була застава міст, хоч сама особа орендаря стояла дещо осторонь, бо, як вказано в одному з документів, “жадная аренда не ест застава, ани посесыя, одно каждый арандар, яко вранник мает быти разумян и почитан”¹⁹⁷. У заставу міста віддавалися за певну суму і на певний строк, і якщо вчасно сума не була повернена, то місто, зазвичай, ще на такий самий час залишалося в руках того, хто позичав гроші¹⁹⁸. Застава, як і оренда, перешкождала нормальному розвитку міст. Як писав Самовидець, “сами державци на Україні не мешкали, тилко уряд держали, и так о кривдах людей посполитих мало знали, албо любо и знали, толко засліплени будучи подарками от старост и жидов арандарей же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі и мажут”¹⁹⁹.

Згідно з джерелами в різний час у заставу віддавалися: Андріїв²⁰⁰, Берестечко²⁰¹,

¹⁷⁷ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 288 зв. (1598 р.).

¹⁷⁸ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 37, арк. 245 (1599 р.).

¹⁷⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 141, арк. 34 (1625 р.).

¹⁸⁰ Там само. Спр. 153, арк. 77 (1627 р.).

¹⁸¹ Там само. Спр. 116, арк. 216 зв. (1620 р.); АЮЗР. Ч. VI. Т. 1. С. 398 (1619 р.); Україна перед визвольною війною... С. 150–151 (1645 р.).

¹⁸² АРК, AS, nr 308, к. 41 (1645 р.).

¹⁸³ АЮЗР. 1907. Ч. VIII. Т. 4. С. 245 (1569 р.); Ч. VI. Т. 1. С. 285 (1602 р.).

¹⁸⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 6 зв.–9 (1578 р.).

¹⁸⁵ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 32, арк. 146 зв. (1596 р.); спр. 57, арк. 193–193 зв. (1618 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 83, арк. 305 (1609 р.).

¹⁸⁶ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 1309 (1594 р.); спр. 48, арк. 150 зв. (1595 р.).

¹⁸⁷ Там само. Спр. 48, арк. 140 (1595 р.).

¹⁸⁸ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 440 (1588 р.).

¹⁸⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 691 (1594 р.); спр. 53, арк. 286–286 зв. (1598 р.); спр. 73, арк. 504 зв.–505 (1605 р.); спр. 54, арк. 58 зв.–64 (1598 р.).

¹⁹⁰ Там само. Спр. 116, арк. 210 зв. (1619 р.).

¹⁹¹ Там само. Спр. 117, арк. 234 (1620 р.).

¹⁹² Там само. Спр. 118, арк. 336 зв. (1624 р.).

¹⁹³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 83, арк. 752–754 зв. (1647 р.).

¹⁹⁴ Там само. Спр. 33, арк. 347 зв.–348 зв. (1600 р.).

¹⁹⁵ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 55, арк. 190–190 зв. (1616 р.).

¹⁹⁶ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 250 зв. (1598 р.).

¹⁹⁷ Там само. Спр. 11, арк. 550 зв. (1569 р.).

¹⁹⁸ Там само. Спр. 14, арк. 55 зв.–56 (Мельниця, 1573 р.); ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 112 (Кошер, 1621 р.); спр. 64, арк. 50 зв.–51 (Порицьк, 1630 р.).

¹⁹⁹ Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. Київ, 1971. С. 46.

²⁰⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 62, 188 (1602 р.).

²⁰¹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 383 зв. (1593 р.); спр. 140, арк. 261–262 зв. (1624 р.).

Берестко²⁰², Білів²⁰³, Білогородка²⁰⁴, Верб²⁰⁵, Вишнівець²⁰⁶, Володимирець²⁰⁷, Волочища²⁰⁸, Голятин²⁰⁹, Дорогобуж²¹⁰, Дорогостай²¹¹, Киликів²¹², Коблин²¹³, Козин²¹⁴, Козлин²¹⁵, Корець²¹⁶, Кошер²¹⁷, Литовиж²¹⁸, Локачі²¹⁹, Ляхівці²²⁰, Милятин²²¹, Мильськ²²², Межиріч²²³, Мельниця²²⁴, Мосор²²⁵, Несухоїжі²²⁶, Острожець²²⁷, Перемиль²²⁸, Рохманів²²⁹, Рівне²³⁰, Смолдирів²³¹, Сокіл²³², Стобихва²³³, Стрїївка²³⁴, Сураж²³⁵,

²⁰² Там само. Спр. 48, арк. 11 (1595 р.); спр. 53, арк. 75–76 (1598 р.).

²⁰³ Там само. Спр. 21, арк. 460 (1580 р.); спр. 33, арк. 249 (1589 р.); спр. 66, арк. 100 (1601 р.); спр. 83, арк. 112 зв. (1609 р.).

²⁰⁴ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 60, арк. 96–96 зв. (1619 р.).

²⁰⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 70 (1602 р.).

²⁰⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 35, арк. 82–85 (1599 р.).

²⁰⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 325 (1593 р.); спр. 53, арк. 289 зв.–290 (1598 р.); спр. 54, арк. 64–68 (1598 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 58 (1602 р.).

²⁰⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 22 (Кременецький земський суд), оп. 1, спр. 8, арк. 402 зв. (1593 р.).

²⁰⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 153, арк. 78 зв. (1627 р.); АРК, АС, нр 56, к. 24–25 (1626 р.); нр 94, к. 53 (1626 р.).

²¹⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 687 (1580 р.); спр. 45, арк. 533 зв. (1594 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 46 (1602 р.); АРК, АС, нр 905, к. 27 (1588 р.).

²¹¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 202, л. 56–58 об. (1600 р.).

²¹² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 250–250 зв. (1598 р.); спр. 145, арк. 99 (1625 р.).

²¹³ Там само. Спр. 58, арк. 14 зв. (1600 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 62, 70 (1602 р.).

²¹⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 21, арк. 5 зв.–7 (1613 р.).

²¹⁵ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 304 (1598 р.).

²¹⁶ Там само. Арк. 251 зв.–252 (1598 р.).

²¹⁷ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, арк. 701–702 (1589 р.); спр. 53, арк. 112 (1621 р.).

²¹⁸ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 137 зв. (1580 р.).

²¹⁹ АРК, АС, нр 56, к. 50 (1638 р.).

²²⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 80, арк. 178 зв.–179 (1629 р.).

²²¹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 137 зв. (1580 р.).

²²² Там само. Спр. 141, арк. 34 (1625 р.); спр. 18, арк. 234 (1578 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 171 (1606 р.).

²²³ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 151, арк. 102 зв. (1626 р.).

²²⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 62, 92 (1602, 1603 рр.).

²²⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 153, арк. 77 (1627 р.).

²²⁶ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 59, арк. 475–480 (1625 р.).

²²⁷ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 62, 327 (1602, 1607 рр.).

²²⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 300 зв.–302 (1569 р.); ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 198 (1570 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 81–83 зв. (1566 р.); спр. 73, арк. 117–117 зв. (1605 р.).

²²⁹ Там само. Ф. 22, оп. 1, спр. 24, арк. 309–310 (1616 р.).

²³⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 1382–1382 зв. (1585 р.); АРК, АС, нр 905, к. 26 (1586 р.).

²³¹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 84, арк. 601 зв. (1609 р.).

²³² Там само. Спр. 53, арк. 251 зв.–252 (1598 р.).

²³³ Там само. Спр. 146, арк. 29–33 (1625 р.).

²³⁴ Там само. Ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 170 зв. (1592 р.).

²³⁵ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 116, арк. 210 зв. (1620 р.).

Теслугів²³⁶, Торговиця²³⁷, Тучин Новий²³⁸, Четвертня²³⁹, Чорторийськ²⁴⁰, Ярунь²⁴¹.

Ставали міста й об'єктом купівлі-продажу. В різний час це відбулося, зокрема, з такими містами: Верхів²⁴², Володимирець²⁴³, Жуків²⁴⁴, Коблин²⁴⁵, Литовиж²⁴⁶, Мельниця²⁴⁷, Милятин і Чернехів²⁴⁸, Мосор²⁴⁹, Муравиця²⁵⁰, Острожець²⁵¹, Романів²⁵², Чорторийськ Новий і Старий²⁵³.

Нормальному розвитку міської торгівлі не сприяла велика кількість місцевих мір, що були на Волині. Вдалося встановити функціонування таких мір, як: володимирська²⁵⁴, горохівська²⁵⁵, дубенська²⁵⁶, заславська²⁵⁷, звягельська²⁵⁸, ковельська²⁵⁹, локацька²⁶⁰,

²³⁶ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 47, арк. 266–274 (1609 р.).

²³⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 588 (1598 р.); спр. 66, арк. 77 (1602 р.); спр. 118, арк. 336 зв. (1624 р.).

²³⁸ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 61–62 (1602 р.).

²³⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 119, арк. 159 (1620 р.).

²⁴⁰ Там само. Спр. 140, арк. 233–233 зв. (1624 р.).

²⁴¹ Там само. Спр. 53, арк. 250 зв. (1598 р.).

²⁴² Там само. Спр. 33, арк. 246; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 199, л. 91 об.–94 об. (1590 р. проданий за 30 тис. злотих).

²⁴³ АЮЗР. Ч. VI. Т. 1. С. 428 (1622 р. проданий за 400 тис. злотих).

²⁴⁴ Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie (далі – Bibl. Czart.), oddz. rękopisów, rkps 1024, k. 15 (1595 р.).

²⁴⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 65 зв. (1575 р. проданий за 9 тис. кіп грошей литовських).

²⁴⁶ Bibl. Czart., oddz. rękopisów, rkps 1035, k. 104 (1598 р. проданий за 35 тис. злотих).

²⁴⁷ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 184, 296 (1606 р.).

²⁴⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 24, арк. 103 зв. (1581 р. продані за 10 тис. кіп грошей литовських).

²⁴⁹ Там само. Спр. 23, арк. 324 зв.–346 (1580 р. проданий за 4 тис. кіп грошей литовських).

²⁵⁰ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 259 (1607 р. проданий за 20 тис. злотих).

²⁵¹ Там само. Арк. 184, 296 (1606 р. проданий за 12 тис. кіп грошей литовських).

²⁵² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 346 зв.–350 (1597 р. проданий за 10 тис. злотих).

²⁵³ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 58–59, 148–149 (1602 р. продані за 30 тис. злотих).

²⁵⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 40 (1566 р.); ф. 28, оп. 1, спр. 28, арк. 415 (1595 р.).

²⁵⁵ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 48 (1602 р.).

²⁵⁶ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі – Bibl. Ossol.), oddz. rękopisów, rkps 3669/ІІ, k. 122 v. (1620 р.).

²⁵⁷ АРК, АS, nr 47, k. 5 (1599 р.).

²⁵⁸ Bibl. Ossol., oddz. rękopisów, rkps 3669/ІІ, k. 348 v. (1620 р.).

²⁵⁹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 69 (1602 р.); Archiwum Sanguszków. 1907. Т. 1. S. 8 (1555 р.).

²⁶⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 27 (Володимирський земський суд), оп. 1, спр. 11, арк. 442 (1598 р.).

луцька²⁶¹, олицька²⁶², острозька²⁶³, полонська²⁶⁴, рівненська²⁶⁵, смолдирівська²⁶⁶, суразька²⁶⁷, торчинська²⁶⁸, тучинська²⁶⁹.

У королівських містах негативну роль відігравали зловживання міської адміністрації та, особливо, старост, які постійно втручались у міські справи²⁷⁰.

На життєдіяльності ряду королівських міст позначалася наявність у них юридик – певних обшарів у місті, що належали приватним чи духовним особам і населення яких було звільнено з-під міської влади²⁷¹. В оцінці юридик думки істориків розійшлися: одні загалом негативно оцінювали їх²⁷², інші – позитивно²⁷³. Польський дослідник В. Калиновський,

²⁶¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 215 (1606 р.); Bibl. Ossol., oddz. rękopisów, rkps 3669/II, k. 89 v. (1620 р.).

²⁶² ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 173, арк. 1262 (1630 р.); Bibl. Ossol., oddz. rękopisów, rkps 3669/II, k. 95 (1620 р.).

²⁶³ Bibl. Ossol., oddz. rękopisów, rkps 3669/II, k. 229 v., 239 v., 247 v., 285 v. (1620 р.).

²⁶⁴ Ibid. K. 419 (1620 р.).

²⁶⁵ Ibid. K. 154 v. (1620 р.).

²⁶⁶ Ibid. K. 310 v., 345 (1620 р.).

²⁶⁷ Ibid. K. 233 (1620 р.).

²⁶⁸ ЦДДА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 120 (1571 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 70.ІІ.3, арк. 54 (1602 р.).

²⁶⁹ Bibl. Ossol., oddz. rękopisów, rkps 3669/II, k. 188 (1620 р.).

²⁷⁰ Антонович В. Українські міста // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Русі. Львів, 1904. Ч. 2. С. 358; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1994. Т. V. С. 257–260; Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. Киев, 1908. С. 39; Юргинис Ю. М. Судьба магдебургского права в литовских городах // История СССР. Москва, 1975. № 4. С. 145–146; Михайлина П. В. Произвол старост в городах Украины в конце XVI – первой половине XVII в. // Тезисы докладов XX научной сессии. Секция ист. наук. Черновцы, 1964. С. 52–55; Horn M. Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku. Warszawa, 1978. S. 72; Wyrobisz A. Zatargi mieszczan ze starostami soleckimi w XVI, XVII i XVIII w. // Studia Historyczne. Kraków, 1969. R. XII. Zesz. 3. S. 365; Ejszd. Polityka Firlejów wobec miast... S. 578. Ковельські старости неодноразово отримували королівські листи з наказом не утискувати міщан, див.: ЦДДА України у Києві, ф. 35, оп. 1, спр. 1, арк. 9, 23 зв.–24 (1556, 1611 pp.); АЮЗР. Ч. V. Т. 1. С. 59, 110 (1556, 1611 pp.).

²⁷¹ Див.: Mazurkiewicz J. Jurydyki lubelskie. Wrocław, 1956. S. 59; Карпачев А. М. Феодальные юридики в королевских городах Белоруссии XVII–XVIII веков (к вопросу о формах землевладения в городах Речи Посполитой) // Советское славяноведение. Москва, 1968. № 6. С. 28.

²⁷² Батурич А. П. Малопольская шляхта и города в XVII в. // Средневековый город. Саратов, 1978. Вып. 5. С. 135–142; Лойко П. О. Белорусский город в системе государственных повинностей Великого княжества Литовского // Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии. XXII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений. Минск, 11–14 октября 1989 г. Москва, 1989. С. 207; Бардах Ю., Леснодворский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Москва, 1980. С. 191; Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев, 1989. С. 169–172; Bardach J. Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim księstwie Litewskim od schyłku XIV – do połowy XVII st. // Kwartalnik Historyczny. Warszawa, 1950. R. 57. Zesz. 1. S. 43; Isajewicz J. Uwagi w sprawie oceny prawnej i społecznej treści miejskich jurydyk w dawnej Rzeczypospolitej // Czasopismo Prawno-Historyczne. Poznań, 1959. T. 11. Zesz. 1. S. 154; Ptasnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Warszawa, 1949. S. 256–257. Цю думку підтримували і сучасники: Ciesielski A. Mowa o obronie Królestwa // Merkantylistyczna myśl ekonomiczna w Polsce XVI i XVII wieku. Wybór pism. Warszawa, 1958. S. 8–9.

²⁷³ Копытский З. Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. Минск, 1975. С. 50–51, 54; Herbst S. Jurydyka // Słownik Historyczny Sztuk Plastycznych. Warszawa, 1952. S. 46.

охарактеризувавши позитивні й негативні сторони юридик, утримався від оцінок²⁷⁴, а Тереза Зелінська слушно зазначила, що ця проблема дотепер залишається нерозв'язаною²⁷⁵. Все ж, очевидно, можна говорити швидше про деструктивну роль юридик у житті королівських міст. Шляхта була зацікавлена в юридиках, бо, проживаючи у місті й користуючись міськими благами, не брала на себе відповідної частки податкового тягару. Юридики фактично були результатом шляхетської експансії в містах, але їх розміри у волинських містах були незначні – зазвичай, на рівні окремих духовних і шляхетських будинків²⁷⁶. Щодо приватних міст, то юридики класичного типу в них були відсутні. Це було пов'язано з відповідною політикою їх власників, відображеного в застереженнях у локаційних документах. Однак проникнення шляхти, особливо дрібної, до міст було явищем повсюдним²⁷⁷. Зазвичай, шляхта так чи інакше залучалася до управління містом²⁷⁸ і перебувала в залежності від власника, з дозволу якого оселялася в місті²⁷⁹ (інколи власник сам надавав своєму слугі-шляхтичу утіди в місті²⁸⁰). Кількість шляхетських будинків по приватних містах була різною: від 1–2 до кількох десятків²⁸¹.

Зважаючи на те, що абсолютна більшість будинків була дерев'яною, міста зазнавали значних втрат від пожеж (щоправда після пожеж міста звільнялися на певну кількість років від сплати податків, перетворюючись у своєрідну “вільну економічну зону”, що сприяло

²⁷⁴ *Kalinowski W. Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Warszawa, 1963. Zesz. 3–4. S. 213.*

²⁷⁵ *Zielińska T. Szlachecy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w. Warszawa, 1987. S. 13.*

²⁷⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 1395 зв.–1396 (1620 р., Ковель); ф. 1; оп. 1, спр. 4, арк. 64 зв. (1590 р., Милянєвичі).

²⁷⁷ *Gierszewski S. Migracja chłopów i szlachty do miast Pomorza Gdańskiego od połowy XVI do połowy XVII wieku // Zapiski Historyczne. Toruń, 1967. T. 32. Zesz. 3. S. 7–20; Dworzaczek W. Przenikanie szlachty do stanu mieszczańskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII w. // PH. 1956. T. 47. Zesz. 4. S. 658.*

²⁷⁸ В інвентарі Красностава (1620 р.) згадуються три шляхтичі: Бадовський, Андрій Комарський та Бадтковський, про яких сказано “а ці три шляхтичі, що в містечку мешкають всяких порядків доглядають; до них весь уряд належить і осаді міщан тримають” (Bibl. Ossol., oddz. rękopisów, rkps 3669/II, k. 297).

²⁷⁹ Bibl. Ossol., oddz. rękopisów, rkps 3669/II, k. 432. У Баранівці (1620 р.) після смерті шляхтича Стодвінського його будинок і плац “кадуком відійшов на пана”. Власник м. Киселин Юрій Чаплич-Шпановський категорично заборонив міщанам продавати чи дарувати свої будинки і плаці шляхті чи духовенству, “інакше тим самим і будинок, і все тратить”, а дозволив продавати чи дарувати тільки тому, хто “під підданством і під послушенством моїм буде, а мене за пана і дідица свого матиме” (ЦНБ НАН України, Інститут рукописів, ф. 2, спр. 21640, арк. 52).

²⁸⁰ Так було у м. Вишгородок (1579 р.), власник якого князь Олександр Порицький подарував своєму слугі-шляхтичу Мацею Добрьському двір: “...записал у местечку своемъ Вышъгородку дворище Тимошовское прозвищем Темошинское з будованем, з кгрунты, з огороды, с полми, з сеножатми, з дубровами и зо всеми пожитками того дворища приходящими...” (ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 70 зв.).

²⁸¹ АРК, AS, nr 64/5, k. 20 (Новий Заслав, 1617 р., 12 будинків); nr 64/13, k. 13–14 (Новий Заслав, 1637 р., 21 будинок); AGAD, Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi, pudło 17, nr 349, k. 28 (Базалія, 1617 р., 17 будинків); Bibl. Ossol., oddz. rękopisów, rkps 3669/II, k. 361 (Полонне, 1620 р., 14 будинків); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91, спр. 39/1, арк. 58 зв. (Красилів, 1615 р., 10 будинків); ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 195, арк. 672 зв. (Бережниця, 1635 р., 14 будинків).

притоку до міст нових мешканців). Горіли окремі будинки, вигорали вулиці або квартали, але бувало, що спопелялися й цілі міста. Траплялося, що місто горіло раз у кільканадцять років, а інколи й кілька разів на рік.

У 1573 р. згорів будинок у Дорогостаях, про що є згадка в луцькій гродській книзі²⁸². У 1635 р. згорів будинок у Маначині²⁸³ і ще два Дорогобужі²⁸⁴. У 1628 р. в Олиці сталася пожежа на вулиці Заворотній, під час якої згоріло шість будинків²⁸⁵. Внаслідок пожежі в Острозі 1634 р. було знищено двадцять будинків²⁸⁶. У 1630 р. в Несухойжах згоріли дві вулиці та передмістя²⁸⁷. Відчутно знищений пожежею був 1635 року й Острог – вогонь спопелив 235 будинків²⁸⁸. Двічі 1624 року горів Ковель, і король звільнив місто на чотири роки від сплати податків²⁸⁹. Також двічі 1629 року вогонь нищив Олику, а в наступному році місто знову зазнало пожежі²⁹⁰. У 1591 р. погоріли Берестко, Збараж, Базар, Степань²⁹¹, у 1634 р. – Рівне, Тайкури, Сокіл, Острог, а наступного року – Дорогобуж, Маначин, Мильськ, Острог, Клевань²⁹².

Збереглися також відомості про пожежі в наступних містах: Базалія²⁹³, Дорогостаї²⁹⁴, Серкизів²⁹⁵, Литовиж²⁹⁶, Новий Вишнівець²⁹⁷, Староконстантинів²⁹⁸, Володимирець²⁹⁹, Острог³⁰⁰, Камінь³⁰¹, Вишгородок³⁰², Степань³⁰³, Хлапотин³⁰⁴.

²⁸² ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 33 зв.–34.

²⁸³ Там само. Спр. 195, арк. 639.

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ Там само. Спр. 165, арк. 72 зв.–73.

²⁸⁶ Там само. Спр. 195, арк. 668.

²⁸⁷ Там само. Спр. 173, арк. 1592.

²⁸⁸ Там само. Спр. 195, арк. 678 зв.

²⁸⁹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 173. Згідно з постановою варшавського звичайного сейму від 14 березня 1635 р. погорілі міста звільнялися від податків саме на чотири роки (Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 196, арк. 409 зв.).

²⁹⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 172, арк. 220–220 зв.

²⁹¹ Там само. Спр. 39, арк. 258–260, 269 зв., 272.

²⁹² Там само. Спр. 195, арк. 332 зв., 628, 639, 641, 678 зв., 731; спр. 196, арк. 606 зв.

²⁹³ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dział I, ks. 31, k. 146 (1579 р.).

²⁹⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 439 зв. (1585 р.).

²⁹⁵ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 61 (1587 р.).

²⁹⁶ Там само. Спр. 21, арк. 495–496 (1588 р.).

²⁹⁷ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 33, арк. 106–108 зв. (1596 р.).

²⁹⁸ Там само. Спр. 35, арк. 180 зв. (1599 р.).

²⁹⁹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 246, 486 зв. (1599 р.).

³⁰⁰ Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження / Підг. О. А. Бевзо. Київ, 1971. С. 130 (1604 р.).

³⁰¹ Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. Київ, 1970. С. 248 (1607 р.).

³⁰² ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 73, арк. 128–128 зв. (1626 р.).

³⁰³ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 170, арк. 156 (1629 р.).

³⁰⁴ Там само. Спр. 243, арк. 196 зв.–197 зв. (1645 р.). Відзначимо також, що нерідко горіли повітові міста. Так, пожежі у Луцьку зафіксовані в 1571, 1580, 1581, 1583, 1613, 1633 рр. (Там само. Спр. 458, арк. 459 зв.; спр. 25, арк. 106 зв.; спр. 29, арк. 78; спр. 30, арк. 64–65; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 5 об.). У Володимирі пожежі зафіксовані під 1560, 1563, 1564, 1567, 1568, 1573, 1632, 1641 рр. (ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 157 зв.; спр. 3, арк. 166 зв.; спр. 7 а, арк. 347 зв.; спр. 67, арк. 466–466 зв.; спр. 76, арк. 291; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 38, л. 506 об.–508 об.).

Суттєвих втрат зазнавали міста під час різноманітних пошестей, які в джерелах фігурують як “повітріє”. В 1571 р. “моровое повітріє” було відзначене в Торчині³⁰⁵, в 1572 р. – у Клевані³⁰⁶, у 1573 р. – в Острозі³⁰⁷. У 1623 р. епідемія морової язви лютувала в Кременецькому повіті³⁰⁸. У 1588 р. “моровое повітріє” зафіксоване у Володимирському повіті та в “краї” взагалі³⁰⁹. Джерела свідчать і про інші випадки пошестей на Волині³¹⁰.

Величезних збитків зазнавали міста та їхні жителі від нападів татар³¹¹. На Волинь вони приходили “Чорним шляхом”, який від Уланова круто повертав на захід і біля Старої Синяви йшов до Староконстантинова, виходячи на вододіл між притоками Південного Бугу й Случі та йдучи до Полонного, Острога, Дубна, Луцька, й далі прямував на Володимир³¹².

Татарські набіги зачіпали інтереси шляхти, а тому вона неодноразово через своїх послів зверталась до сейму й короля, просячи допомоги³¹³. Однак реальної допомоги держава не надавала, а тому шляхта сама змушена була вживати відповідних заходів. На луцькому сеймику 11 вересня 1589 р., у час татарського вторгнення, було вирішено зібрати ополчення шляхти воеводства: з Володимирського й Луцького повітів біля Луцька, а Кременецького – під Кременцем, та чекати відповідної команди від гетьмана³¹⁴. Центральна влада, у кращому випадку, оповіщала шляхту про можливий напад татар. Так було 1615 року, коли про татарський набіг попереджали і король, і коронний гетьман, і волинський воевода³¹⁵. Ефективність шляхетських ополчень, назагал, не була високою. Як зауважував князь Андрій Курбський, таке ополчення, якщо і збиралося, то йдучи за татарами “два дни або три, паки возвратятся восвоеси, а что было остало от татар, або сохранным убогих христиан на лесех нечто со стяжанием яковым, або скотов, – все поядят, а последнее разграбят”³¹⁶.

Найбільше страждав від татарських вторгнень південний Кременецький повіт. Наслідки цих набігів були дуже руйнівними. Під час нападу татар у 1617 р. лише з Красного Корця було взято в полон 349 осіб (25 % жителів)³¹⁷. 300 чоловік потрапили в полон у м. Закриниче

³⁰⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 248, арк. 398–398 зв.

³⁰⁶ Там само. Спр. 14, арк. 302.

³⁰⁷ Там само. Арк. 192–192 зв., 217–217 зв.

³⁰⁸ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 71, арк. 412.

³⁰⁹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 514 зв., 796–796 зв.

³¹⁰ Там само. Спр. 7, арк. 196 зв., 197 зв., 206 зв.–207 (1572 р.); спр. 59, арк. 1406 зв. (1625 р.); спр. 67, арк. 466–466 зв. (1632 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 432–432 зв., 476–476 зв. (1566 р.); спр. 11, арк. 136 зв.–137 (1568 р.); спр. 66, арк. 154 а (1601 р.); спр. 172, арк. 36 зв. (1630 р.).

³¹¹ Атаманенко В. Б. Свідчення про татарські напади на Волинь у луцьких гродських книгах другої половини XVI ст. // Матеріали I–III науково-краснознавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990–1992). Остріг, 1992. Ч. 1. С. 12–15. Див. спостереження: Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwona. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961.

³¹² Rulikowski E. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne // Ateneum. Wilno, 1878. Т. 4. S. 58–84; Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. // Жовтень. Львів, 1986. № 4. С. 136; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воеводств у світлі джерел. Київ, 1993. С. 88–89.

³¹³ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, спр. 4048/II, арк. 77 (1595 р.); AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dział II, ks. 455, k. 1–2; ks. 456, k. 1 (1606 р.); АЮЗР. Ч. II. Т. 1. С. 93 (1601 р.).

³¹⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 4 зв.–5.

³¹⁵ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 101, арк. 70 зв.–71 зв., 141 зв., 259–263 зв.

³¹⁶ Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. Москва, 1986. С. 294.

³¹⁷ АРК, AS, пг 64/6, к. 3.

(1618 р.)³¹⁸. Після нападу татар на Волинь 1589 року м. Збараж та ряд інших міст ще в 1601 р. залишалися спустошеними – “местечка [...] до того часу пусты есть и людей в них нимаць”³¹⁹.

Особливо посилювалися напади татар на Волинь з середини XVI ст. Загалом вдалося встановити, що вони відбулись у наступні роки: 1570, 1573, 1575, 1576, 1577, 1578, 1579, 1592, 1593, 1594, 1596, 1601, 1603, 1605, 1615, 1617, 1619, 1621, 1623, 1624, 1625, 1626, 1629, 1644³²⁰.

Вище викладене засвідчує, що волинські міста функціонували в досить складних умовах. На їх розвиток активно впливали як позитивні, так і негативні фактори. Останні доцільно поділити на дві групи: соціально-економічного характеру та оказіонального. До перших можна віднести: упереджене ставлення шляхти до міщанської верстви; недалекоглядну фіскальну політику уряду; надто велику кількість митниць та значне число місцевих мір, що стримувало розвиток торгівлі; досить поширену практику віддачі міст у застави та оренди; наявність у державних містах юридик, а також розповсюджене явище жовнірських “леж”. До другої групи можна віднести: часті пожежі, які в окремих випадках винищували мало не цілі міста; епідемії, так звані “поветрия”, котрі були звиклим явищем тогочасної дійсності й під час яких вимирала значна кількість людей; “домові війни” й особливо татарські напади, під час яких найперше страждали невеликі міські поселення. Однак, незважаючи на зазначені вище стримуючі фактори міського розвитку, бурхливий урбанізаційний процес, що відбувався в цей час на Волині, засвідчував про поступальний розвиток регіону та великий “запас міцності” самих міських поселень.

³¹⁸ Ibid. Nr 64/7, k. 6.

³¹⁹ АЮЗР. Ч. VI. Т. I. С. 292

³²⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 32, арк. 74–75 (1596 р.); спр. 39, арк. 42–43 (1601 р.); спр. 42, арк. 50 а–50 а зв. (1605 р.); спр. 56, арк. 51–51 зв. (1617 р.); спр. 58, арк. 90 а, 117 (1618 р.); спр. 59, арк. 61 зв.–62 (1618 р.); спр. 62, арк. 200 зв.–201 (1618 р.); спр. 60, арк. 29–29 а (1619 р.); спр. 68, арк. 118, 122–123, 124, 125 (1621 р.); спр. 71, арк. 150 зв.–151 (1623 р.); спр. 72, арк. 100 зв.–101 (1593 р.); спр. 73, арк. 229 (1626 р.); спр. 80, арк. 272 зв.–273 зв. (1629 р.); ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 15 зв., 100 зв. (1575, 1578 pp.); спр. 8, арк. 29 (1592 р.); спр. 14, арк. 228–229 (1603 р.); спр. 23, арк. 179–180 (1615 р.); спр. 24, арк. 20–21 (1615 р.); спр. 28, арк. 74 (1618 р.); спр. 29, арк. 247–248 (1618 р.); спр. 32, арк. 40 (1621 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 85–86, 100 зв., 161 зв. (1573 р.); спр. 15, арк. 424 (1575 р.); спр. 16, арк. 204 (1575 р.); спр. 17, арк. 172–172 зв., 280 зв., 286, 515 (1577 р.); спр. 18, арк. 61 зв.–66, 70 зв.–71 зв., 72–79, 83–86 зв., 215, 569–569 зв. (1578 р.); спр. 21, арк. 205 зв. (1570 р.); спр. 24, арк. 43 зв.–45 (1579 р.); спр. 41, арк. 558–559 зв. (1577 р.); спр. 43, арк. 578 зв. (1593 р.); спр. 45, арк. 807 зв. (1594 р.); спр. 63, арк. 280–280 зв. (1601 р.); спр. 101, арк. 70–71 (1615 р.); спр. 146, арк. 19 зв.–20 зв. (1625 р.); ф. 28, оп. 1, спр. 7 а, арк. 258–261 (1573 р.); спр. 10, арк. 30 зв.–31 (1573 р.); спр. 12, арк. 59–60 (1579 р.); спр. 23, арк. 4 зв.–5 (1589 р.); спр. 46, арк. 10–10 зв. (1614 р.); ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 620–620 зв. (1576 р.); ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, спр. 6746/II, арк. 167 (1644 р.); АРК, AS, nr 64/6, k. 3 (1617 р.); nr 64/7, k. 1–8 (1618 р.); Львівський літопис і Острозький літописець... С. 129 (1547, 1578 pp.); Bielskiego Joachima Dalszy ciąg kroniki Polskiej zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. / W rękopiśmie odkrył i do druku podał ... F. M. Sobieszkański. Warszawa, 1851. S. 202–203 (1593 р.); Starożytności historyczne Polski czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski, listy Królów i znakomitych mężów, przypowieści, przysłowia i t. p. / Z rękopismów zebrał A. Grabowski. Kraków, 1840. T. 1. S. 119–124 (1618 р.).

**THE CONDITIONS OF VOLHYNIAN TOWNS FUNCTIONING
IN THE XVIIth – THE FIRST HALF OF THE XVIIIth CENTURY
(Retarding Factors in Their Development)**

Andriy ZAYATS'

The Ivan Franko National University of L'viv,
Chair of the Ancient Ukrainian History and Special Historical Disciplines

In the Early Modern Period Volhynian towns were under the influence of both positive and negative factors. The latter can be divided into two groups: socio-economic (long-term) and occasional factors. The first group includes the opposition of the nobles to the town-residents, the short-sighted monetary policy of the government, a large number of custom-houses that retarded the development of the towns' trade, and the widespread leasing of the towns. The second group includes natural disasters, epidemics, fires, and, especially the Tatar invasions. Despite the large number of retarding factors, these towns' vigorous urbanizing processes indicate their progressive development.

Key words: Volhynia, towns, urbanization process.

Стаття надійшла до редколегії 27.04.2001

Прийнята до друку 15.10.2001